

Марко Шукунда

Докторанд, Православни богословски факултет, Универзитет у Београду

Грађански ратови у Римској империји од 306–312. године

Сажетак: У раду ћемо покушати да представимо историјски период од 306–312. године, односно грађанске ратове који су задесили Римску империју од смрти Констанција Хлора до момента када цар Константин заузима трон у Риму. На почетку рада аутор описује проглашавање друге тетрархије и проблеме везане за избор цезара. У наставку рада се описује како се распламсава борба око превласти, када узурпатор Максенције, угледајући се на Константина, бива проглашен за владара Рима, Италије и Северне Африке. У другом делу рада се описује напор цара Галерија да спречи пропаст тетрархије, тако што својим ауторитетом и војном силом покушава да сузбије самовољу узурпатора. На крају рада се описују Константинове припреме за битку са Максенцијем и сам поход на Рим. Управо за време освајања Италије и Рима одиграло се Константиново виђење чудесног знамења на небу и његово обраћење у хришћанство. Преобраћен, под вођством хришћанског Бога, Константин ослобађа Рим и постаје први човек западног дела Римског царства.

Полазну тачку државног развитка у 4. веку чини Римско царство онакво какво је изашло из велике економске кризе 3. века. Привредно опадање било је нарочито катастрофално у Западном делу империје, док је Исток показао већу отпорност. Управо ова чињеница је и определила даљи развој Империје, која свој центар окреће ка Босфору.¹ Међутим, треба нагласити да ни Исток није био поштеђен кризе која је захватила целокупно позноримско Царство са његовим трулим привредним и друштвеним системом. Економски слом пропраћен тешким социјалним и политичким потресима постао је реалност Римског царства 3. века. У бурним временима кризе и опште невоље најнестабилнија је била државна управа, која је за кратко време променила велики број царева и није могла да се стабилизује. Међутим, када се чинило да нема излаза, јавља се човек скромног порекла, из војничког стаљежа, који спроводи низ реформи и стаје на крај кризи која је задесила империју. Његово име је било Диоклецијан. Детаљну причу о његовој борби за моћ тешко је реконструисати са поузданошћу, а то нам овде и није тема, тако да ћемо само споменути реформу коју је он увео да би учврстио своју власт. Од 293. до 305. године цар Диоклецијан у врховну власт уводи систем тетрархије.² „Владавина четворице“ састојала се из тога да Римским царством владају два цара од којих сваки носи титулу августа. Старији је био смештен на Истоку, док је други боравио на Западу и сваки је уз себе имао цезара, заменика од кога се очекивало да наследи августу на његовом месту. Очигледно слабог здравља *senior augustus* Диоклецијан и његов савладар Максимијан, по договору утврђеном на самом оснивању тетрархије, абдицирају 305. године и тада се рађа друга тетрархија.

¹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1998., 50 стр.

² P. Saris, „Istочно rimsko carstvo od Konstantina do Iraklija (306–641)“, у: *Oksfordska istorija Vizantije*, priradio: S. Mango, Beograd, 2004., 37 стр.

Проглашење друге тетрархије и њена пропаст

Константин је учествовао на проглашењу друге тетрархије 1. маја 305. године, где је стајао недалеко од актуелних царева и могућих кандидата, надајући се да ће постати савладар своме оцу на Западу.³ Међутим, дошло је до потпуно неочекиваног избора, Лактанције сведочи да је Диоклецијан потпуно заобишао Константина и поставио Севера за савладара његовом оцу.⁴ Галерије, иако млађи од Констанција, заузима Диоклецијаново место и поставља себи за савладара Максимиана Дају. Овакав избор цезара многима није одговарао, чак ни самом Диоклецијану.⁵ Недуго после ових догађаја Константин одлази код оца да учествује заједно са њим у походима против Пикта и Гота.⁶ По завршетку ових ратова Констанције се разболео и умро 25. јула 306. године. Своје последње дане је провео у Британији у Јорку, месту које је највише волео.⁷ По смрти Констанција Хлора војска је без много оклевања за његовог наследника и Августа Запада прогласила Константина Великог.⁸ Након овог проглашења и Константиновог прихватања звања Августа, он фактички постаје узурпатор и нашао се у веома тешкој позицији. Ипак, желећи да стекне наклоност других владара, он је сагласно протоколу тетрархије послао тројици савладара своју слику са лоровим венцем, тражећи одобравање свог владарског избора.⁹ У овом систему тетрархије ако је неко желео да успостави власт морао је за то да добије одобрење од првог Августа, иначе се сматрао узурпатором и ризиковао рат са осталом тројицом владара, што је свакако водило у пропаст. Имајући ово на уму Константин је прихватио Галерија као првог Августа царства и то не неким протекцијама, него правним путем, јер је после Констанција Хлора, он био најстарији.¹⁰ Након овога Лактанције приповеда да Галерије прихвата Константинову власт на Западу, али му додељује титулу цезара, а не Августа.¹¹ Годину дана после Константиновог проглашења за цара, односно 307. године Римска преторијанска гарда, Сенат и Римски народ за цара проглашавају Максенција,¹² који је био син бившег Августа Максимијана Херкулија.¹³

Константин се тешко мирио са овом одлуком Галерија, али он није био једини коме систем тетрархије није ишао на руку.¹⁴ Узурпирање царске власти на Апенинском полуострву је дошло као логичка последица лоше власти како Галерија, тако и Севера. Наиме, преторијанци су се осетили јако увређеним, јер су им Северове и Галеријеве одредбе умањиле углед као најбољих и најоданијих војника у Царству. Такође, Галерије је доста пута јавно наступао са речима да ће Римљанима укинути привилегован положај у Царству, односно да ће и они морати плаћати порез.¹⁵ Оваква политичка клима је ишла на руку Максенцију који се лако докопао власти, док то никако није било по вољи Галерију и Северу чију је територију узео. Веома је

³ Лактанције, *О смрти императора*, Београд, 2011., XIX

⁴ Исто

⁵ Исто, XVIII

⁶ Zosimus, *New History*, London, 1812., II, XL

⁷ Лактанције, *цит. дело*, XXIV

⁸ Исто

⁹ Исто

¹⁰ Иако је Констанције био најстарији, Диоклецијан је своју власт предао млађем Галерију.

¹¹ Лактанције, *цит. дело*, XXVI

¹² Zosimus, *цит. дело*, II, XL

¹³ Лактанције, *цит. дело*, XXVI

¹⁴ М. Сајловић, *Милански едикт и контекст реформи III и IV века*, Београд, 2011., 117 стр.

¹⁵ Исто

занимљив податак да је Галерије прихватио Константинову власт, а после њега по обичају Константинов портрет је послан Максенцију у Рим који је такође био узурпатор власти, и није се ни мало понео достојно према лику цара Константина, него га је чак исмејавао говорећи да је „син блуднице“.¹⁶ Ово узурпирање власти и проглашавање Максенција за цара поново је нарушило систем тетрархије, јер је сада у западном делу Царства било три владара: Север, који је дошао званичним путем и Константин и Максенције који су узурпатори. За Августа Запада по регуларном принципу тетрархије постављен је Север, то је Галерије потврдио и тако је успостављена трећа тетрархија у историји Римског царства.¹⁷

Ова честа узурпирања власти довела су до великих проблема по питању расподеле моћи у империји. Ово је био почетак краја принципа тетрархије, али ни Галерије ни остали владари нису били спремни да напусте овај систем власти. Најлошију позицију у новонасталој ситуацији имао је Максенције, јер није био признат ни од једног владара и проглашен је узурпатором, тако да је морао тражити други ослонац за своју власт. Он је највећу подршку имао у људима који су га изабрали за цара, односно унутар своје управне области. Почео је са поткупљивањем разних људи на високим положајима, као и поткупљивањем народних маса. Међутим, ни ово му није донело потпуну сигурност, све до доласка његовог оца Максимијана. Он је био човек са великим угледом и бивши Август Запада, тако да је са њим на својој страни имао легитимитет да буде проглашен за владара.¹⁸ Међутим, за сав труд који је Максенције уложио да би оправдао своју власт Галерије није марио и сматрао га је за узурпатора кога треба што пре збацивати са трона. Управо због ове Галеријеве непопустљивости на помолу је био грађански рат који се није могао избећи.

Треба напоменути једну веома битну чињеницу која се односи на Цркву у време доласка Максенција на власт. Наиме, иако је Максенције био окрутан и развратан, по његовом доласку на престо прекинуто је гоњење италијанских хришћана.¹⁹

Половином 307. године Север је по Галеријевој жељи кренуо из своје резиденције Милана у напад на Максенција и његовог оца Максимијана који су боравили у Риму.²⁰ Међутим, због превелике жеље да удовољи Галерију и да сруши узурпатора тетрархије, Север је потпуно превидео готово очигледне чињенице и до војног сукоба није ни дошло. Наиме, војска коју је предводио легитимни Август Запада Север је била сачињена углавном од бивших Максимијанових ветерана из маварских јединица. Тако да су ови војници угледавши свог бившег владара прешли на страну његовог сина, док је Север готово остао без људи. Север се повукао у Равену и недуго потом предао Максенцију, уз обећање да ће му живот бити поштеђен. Међутим, Максенције је поступио крајње нечасно за једног владара и наредио да Север буде убијен. Наравно, читав овај процес око убијања Севера проглашен је мистеријом.²¹ Видећи дела свога сина Максимијан се разочарао и схватио да ће тешко доћи на власт. Из тог разлога одлази још западније у Галију покушавајући добити одређену власт од Константина.²² Треба напоменути да је након Северовог убиства

¹⁶ Исто, 116 стр.

¹⁷ Трећа тетрархија се назива условно, јер је дошло до промене на власти, али је уствари било пет владара.

¹⁸ Тако је макар било тумачење од стране Максенција.

¹⁹ В. В. Болотов, *Историја Цркве у периоду до Константинској Великој*, Краљево, 2009., 135 стр.

²⁰ Zosimus, *ц. д. г. II*, XL

²¹ Сајловић, *ц. д. г. I*, 119 стр.

²² Р. Радић, *Константин Велики надмоћ хришћанства*, Београд, 2010., 81 стр.

307. године Африка прешла у руке Максенција и да су од тог времена и тамо престала гоњења хришћана.²³

После Северовог неуспеха који је платио животом, Галерије је био јако незадовољан и оружани сукоб између Максенција и њега чинио се неизбежним. Да би побољшао своје шансе у борби против Галерија, нови владар Рима је морао да се осигура да га други савладари неће нападати.²⁴ Највећа опасност му је претила од Константина, јер је и он био владар на Западу који је био жељан доказивања. У циљу побољшања односа, а и из сопствених разлога, као што смо раније напоменули, Максимијан одлази код Константина у Трир 307. године. Максимијан је тражио од Константина да у предстојећим сукобима заузме неутралан став, на шта је Константин пристао уз услов да га Максимијан призна за Августа Запада. Константину је место Августа Запада било веома атрактивно, посебно у то време, јер га Галерије није желео признати, а пошто је Север погинуо оно је остало упражњено. Да би овај договор био још јачи, Константин се жени Максимијановом ћерком Фаустом, која је била и Максенцијева сестра.²⁵ Занимљива је паралела Константина и његовог оца Констанција, који је такође да би ојачао своје везе 15 година пре узео за жену Максимијанову пасторку Теодору.²⁶ Подржавањем Константинове титуле Августа, он „на папиру“ постаје први човек Запада.

Након склапања ових споразума Константин је натерао Максимијана да се врати у Рим и измири са сином. Истог лета 307. године Галерије је кренуо у војни поход ка Риму са жељом да након Рима запоседне Шпанију. Међутим, уопште није био спреман за ову битку, тако да се морао повући страхујући да га не заде си иста судбина као Севера. Повлачењем Галерија, Максенције је остао још пуне 4 године на власти, све док Константин није томе стао на крај.²⁷ Након повлачења Галерија Максенције је добио другог противника у виду његовог оца.²⁸ Максимијан се више није задовољавао као савладар, него је хтео пуну власт на Апенинском и Пиринејском полуострву. Међутим, овај пут је војска остала на Максенцијевој страни и ту није било више места за њега.²⁹ Незадовољан што није остварио своје циљеве Максимијан напушта сина и одлази код Константина у Трир. Треба истаћи чињеницу да се у овом тренутку систем тетрархије у Царству доста пореметио, јер су постојала само два легитимна владара, Галерије и Максимин Даја, док су остали били ван протокола. Овај проблем је био од круцијалног значаја и требало га је што пре решити.

Састанак у Карнунтуму — пропали покушај успоставе реда

Пошто је видео да путем силе не може доћи до жељеног решења, Галерије је тражио други излаз. Наиме, он исте 307. године позива у помоћ највећи ауторитет у Империји, Диоклецијана, да покуша решити постојећи проблем. Диоклецијан се одазвао на позив свог дугогодишњег савладара и заказао састанак врха државне власти у Карнунтуму, надамак данашњег Беча.³⁰ Одбија да узима било какво цар-

²³ Болотов, *Историја*, 135 стр.

²⁴ Zosimus, *цйй. дело*, II, XLI

²⁵ Радић, *цйй. дело*, 81 стр.

²⁶ Исто

²⁷ О сукобу Константина и Максенција више речи у неком од следећих поглавља.

²⁸ Лактанције, *цйй. дело*, XXIX

²⁹ Сајловић, *цйй. дело*, 120 стр.

³⁰ Лактанције, *цйй. дело*, XXIX

ско звање и узимајући титулу конзула исказује своје мишљење на састанку који је одржан 11. новембра 308. године. Овде је Диоклецијан својим ауторитетом поново успео да убеди Максимијана да се повуче са власти. Треба напоменути да је и Галерије овде имао значајну улогу и да је његово мишљење било веома важно. Максимијану је поново негирано царско звање, а Константину није призната титула Августа, него само цезара Запада. Да би се тетрархија поново уздигла Галерије бира за другог Августа Царства свога војсковођу Ликинија. Уздицање Ликинија на ову високу функцију је било против ранијих обичаја, јер он није имао ни титулу цезара. Међутим, пошто је Северовом смрћу место Августа остало упражњено, Галерије је желео да ту доведе свога човека. Ликинијева престоница је била у Сирмијуму док је владао обласћу Паноније, пошто је Италија била још увек окупирана од стране Максимијана.³¹ Ликиније имајући у виду нестабилне политичке прилике у Царству није желео предузимати никакве посебне акције против Максимијана да би повратио себи територије.³²

Састанак у Карнунтуму је довео до привременог решења распале власти, али после веома кратког времена и ова подела се испоставила нестабилном, јер су се апетити за моћи младих владара знатно повећали. Избором Ликинија за Августа, нарушен је систем тетрархије и Максимин Даја се први нашао увређен, јер је он „прескочен“ у додели највише власти. Август Галерије, у покушају да удовољи незадовољним цезарима, додељује им титулу „синова Августа“, али ове празне титуле нису имале посебан значај.³³ Максимин Даја се осећао јако увређеним због избора другог Августа, тако да охрабрен Константиновом непослушношћу сам себе 310. године проглашава Августом.³⁴ Са друге стране дошло је до неспоразума између Максимијана и Максимијана, где је Максимијан поново морао да напусти Рим. Наиме, приликом једног сукоба у јавности отац је хтео да сину скине царски (пурпурни) огрточ и да га он обуче. Максимијану није ово трпео и Максимијан одлази код Константина.³⁵ Максимијан одлази у Галију *иун злочиначких наума*³⁶, како би покушао да изигра свог зета Константина и заузме његово положај.

Све до овог момента Константин је успевао да се држи по страни од савладарских борби око власти у Италији. Он је превасходно био заокупљен питањем очувања граница Царства које му је поверено. Царство је често нападано од Аламана и Франака тако да је кренуо у рат против њих и поразио их код Келна. Док је био у рату Максимијан је покушао да заузме његово место, али му је сваки покушај пропао. Будући да није престајао да ради о глави цару Константину, бива убијен 310. године,³⁷ после чега су пуштене гласине да је у питању било самоубиство. Сва ова превирања међу владарима су била јасан знак да тетрархија од које се могло доста очекивати није издржала суд историје.³⁸

Након смрти Максимијана, Константин се нашао у великом проблему. Наиме, његово звање Августа било је прихваћено само од Максимијана и сада је морао да

³¹ Сајловић, *циџ. дело*, 121 стр.

³² Сајловић, *циџ. дело*, 121 стр.

³³ Исто

³⁴ Радић, *циџ. дело*, 82 стр.

³⁵ Пре одласка код Константина кренуо је код Августа Галерија да би преузео власт од њега тако што би извршио убиство првог човека Царства, али присуство Диоклецијана је пореметило његове планове. Упореди са: Лактанције, *циџ. дело*, XXIX

³⁶ Исто

³⁷ Zosimus, *циџ. дело*, II, XLII

³⁸ Радић, *циџ. дело*, 83 стр.

на други начин потврди легитимност своје власти. Будући да није могао наћи световни ослонац, он се окренуо религијском.

После завршетка састанка у Карнунтуму, заједничким снагама владари Империје су почели изградњу Митриног храма.³⁹ Управо у овом периоду се посебно истиче култ Непобедивог Сунца (*Sol invictus*), који је често био поистовећиван са Митром или Аполоном, а био је популаран и међу војском. Из овог периода је остао натпис који представља идеале прве тетрархије, који су јасно прожети Диоклецијановим тежњама: *Најјобожнији Јовију и Херкулију, Августии и цезари, обновили су светијише нејобедивој боја Сунца Миџре, заштитника њиховој Царстви.*⁴⁰ Управо у овим покушајима Диоклецијана налазимо и паралеле са Константиновим покушајима оправдања своје власти. Желећи да сачува своју титулу Августа, Константин бира Непобедиво Сунце и као што други чланови тетрархије имају свог заштитника и он добија свог.⁴¹ Поштовање бога Сунца је било јако распрострањено у Римском царству и многи су га поистовећивали са Аполоном. Треба истаћи да се Константин није као други владари доживљавао као син бога Сунца, него је првенствено сматрао да је био у контакту са богом који га је призвао себи. У једном панегирику из 310. године се каже да је Константин после смрти Максимијана у једном светилишту у Галији имао сусрет са Аполоном и богињом Викторијом која му је пружила ловоров венац са римским бројем XXX, што означава године владавине.⁴² Овакви сусрети између богова и људи у Антици нису били ништа необично. Када би неком почела да слаби власт или утицај он се окретао религији и овде тражио свој ослонац.

Након смрти Максимијана, Максенције проглашава Константина за „народног непријатеља“ због смртне пресуде његовом оцу, заборављајући да се и он сам лоше односио према њему. Константин је уложио одређене напоре да се сукоб изглади, али они су прошли безуспешно. Након овога му је било јасно да је сукоб неизбежан, тако да је прво преузео Шпанију и отпочео припреме за рат.⁴³ У то време се и Галерије страшно разболео о чему нам сведочанство са свим грозним детаљима доноси Лактанције.⁴⁴ Галерије је након неког времена подлегао тешкој болести и скончао у великим мукама маја 311. године у Никомидији.⁴⁵ Када се прочула вест о смрти првог човека Империје настала је општа пометња међу његовим савладарима. Максимин Даја, најстарији по рангу после Галерија, похитао је да учврсти своју власт на Оријенту (Малој Азији), док је Ликиније оклевао.⁴⁶ Максенције није имао посебне претензије да се шири и излази даље од Италије, него је покушао што боље ту да се утврди. Новопостављени Август Ликиније је показао највеће интересовање за проширење на Оријент, тако да ће неизбежно доћи до сукоба између њега и Максимиана Даје. Последњи, али не мање важан Константин је припремао своје трупе за битку са добро утврђеним Максенцијем. Иако му је потенцијални противник био и Даја, својим добрим опажањем је проценио да ће се Ликиније побринути за њега. Трвења између Константина и Максенција су била велика, али ипак су први у сукоб ушли Ликиније и Максимин Даја.

³⁹ Сајловић, *циџ. дело*, 122 стр.

⁴⁰ Исто

⁴¹ Исто, 123 стр.

⁴² Исто

⁴³ Радић, *циџ. дело*, 84 стр.

⁴⁴ Лактанције, *циџ. дело*, XXXIII

⁴⁵ Исто, XXXV

⁴⁶ Исто, XXXVI

Треба посебно истаћи чињеницу да је у читавом периоду трајања грађанских ратова у Империји био актуелан и прогон хришћана. Абдикацијом Диоклецијана и Максимијана 305. године однос Цркве и државе није промењен. За хришћане западног дела Царства ситуација је била доста повољнија, него за оне на Истоку. Верска политика Констанција Хлора и његовог савладара Севера се базирала на снисходљивости према хришћанима. Исту политику толеранције су наставили и Константин и Максенције, али првенствено из политичких разлога. На другом крају Царства од 303. године па све до 311. године интензитет прогона није опадао.⁴⁷ По својој суровости надалеко је био познат Галерије, посебно од 305. године⁴⁸, кога је у стопу пратио Максимин Даја. Велики број страдалих је забележен у Египту, где су се многи хришћани истакли по снази своје вере. Велики број хришћана је мучен и многи су послани на присилан рад у руднике. О свим страхотама мучења нас извештава Лактанције у пар реченица: *Кад бих имао сивошину усћа и њивоздени језик ни онда не би могао набројати сва мучења која су хришћани њодносили... Гвожђе се њуило и ломило; убице су се замарале и радиле на смену њо регу.*⁴⁹ Иако је Лактанције пристрасан када су хришћани у питању, свакако је чињеница да су били доста прогоњени. Важно је напоменути и чињеницу да је постојало доста хришћана који нису издржали мучења и који су се одрекли Христа, што нам црквени историчар Јевсевије прећуткује.⁵⁰ Међутим, видимо да је 308. године и Максимин Даја на кратко прихватио толерантну политику Западних владара.⁵¹ Овај преокрет се објашњава Дајиним незадовољством што је Ликиније постао Август, а њега су заобишли.⁵² Недуго потом је уследио нови талас прогона, који је карактеристичан због едикта, којим је Даја наредио да се поправе сва порушена паганска светилишта и да се уведу нови обреди за жртвовање. Значајнији преокрет у одосима Цркве и државе настаје 311. године, неколико дана пре Галеријеве смрти, када издаје едикт у коме захтева да престану прогони по целом Царству.⁵³

Битка за ослобођење Рима

Након Галеријеве смрти дошло је до проблема поделе власти на Истоку. Оба владара, Максимин Даја и Ликиније, су сматрали да полажу право власти над Галеријевом облашћу, а иако је могло доћи до рата ипак је постигнут одређени споразум да Хелеспонт буде граница. Међутим, треба нагласити да иако су обојица потписали споразум ниједан се није задовољио само делом Галеријеве области, него је сваки хтео читав Исток за себе. У новонасталој политичкој ситуацији Максимин је једину потпору видео у Максенцију, који је био опозиција Ликинију од самог почетка владавине.⁵⁴ Максенције, који је био у јако тешкој позицији, сада је још више ослабљен због немира који су избили у Африци. Тадашњи викар Африке Лукије Домиције Александар ушао је у сукобе са Максенцијем. Да би га смирио Максенције му је узео сина као таоца, али се Александар и упркос таквој ситуацији прогласио за

⁴⁷ Изузев Паноније од 308. године којом је управљао Ликиније који је изабрао помирљиву политику према хришћанима.

⁴⁸ Када постаје *Senior Augustus*.

⁴⁹ Лактанције, *црт. дело*, XVI

⁵⁰ Радић, *црт. дело*, 86 стр.

⁵¹ Болотов, *Историја*, 135 стр.

⁵² Радић, *црт. дело*, 86 стр.

⁵³ Лактанције, *црт. дело*, XXXIV

⁵⁴ Узурпирао је његово место које му је додељено на сабору у Карнунтуму.

Августа у Африци. Самопрокламованом Августу је било јасно да му положај није загарантован без јаке подршке других владара.⁵⁵ Да би још више пољуљао Максенцијеву власт обуставља све пошиљке жита из Африке које су ишле за Италију. Након овог наређења избили су многи немири по Италији, а посебно у Риму. Пошто су се побуне отеле контроли, Максенције је био приморан да примени силу над становништвом. Ово је био први погрешан корак који ће довести до његовог коначног пада 312. године. Будући да је пут житу кроз Северну Африку био одсечен, Максенције покушава наћи нове путеве, али то му не полази за руком.⁵⁶ Једини пут који му је био на уму је био преко Шпаније коју је запосео Константин, тако да није имао избора сем да прихвати услове новог Августа Африке, Александра. Све се ово издешавало у јако кратком временском периоду.

Максенције није могао ни даље да одахне, иако је релативно дошао до решења на политичком плану, сада је ушао у сукобе са Римском Црквом. Наиме, 304. године је био забрањен избор за епископа града Рима, а узрок томе су били велики унутарцрквени проблеми. На крају је Максенције и на овом фронту попустио и 308. године дозволио да се изабере нови поглавар.⁵⁷ Стање Цркве у овом периоду је било јако тешко, како због постојеће политичке власти, тако и по питању многих црквених сукоба који су подривали живот Цркве. Наиме, у то време је посебно било актуелно питање „палих“ који нису до краја издржали Диоклецијанове прогоне. Новоизабрани Римски епископ је заузео чврст став и протерао пале из Цркве. Због овога је дошло до великих подела, како у црквеном врху, тако и међу народом. Многи велики црквени Оци су заузимали блажи став према палима и сматрали да их треба примити у окриље Цркве. Максенције је покушао да стане на крај црквеним расправама и да дође до жељеног мира. Управо из ових разлога он је 309. године послао у прогонство Римског епископа Маркела. Међутим, стање у Цркви је остало непромењено и за време његових наследника Јевсевија и Ираклија, које је прогнао 309. и 310. године. Треба истаћи, да и поред свих ових дела која се приписују Максенцију, он није добио епитет прогонитеља. Обично се за хришћане узима у лошем контексту, јер је био највећи противник цара Константина на Западу. Такође, не сме се занемарити чињеница да је он до краја испоштовао одредбе Галеријевог едикта и 312. године вратио Цркви имовину коју је држава запленила.⁵⁸ Тако видимо да Константинов поход на Рим није против цара који је гонитељ хришћана, већ поход против тиранина Римског становништва.⁵⁹

У другом делу Царства видимо да није било мирно, него су сукоби били све јачи. Пошто је Максимин Даја био у савезу са Максенцијем, Ликиније је морао тражити сарадњу са Константином како би се снаге уједначиле. Овакви споразуми су обично били појачавани и родбинским везама, тако да је још увек нежељени Ликиније затражио руку од полусестре цара Константина, Констанције.⁶⁰ Опрезни Константин није одмах дозволио склапање брака, него је прошла читава година до извршења тога чина у Милану 312. године.⁶¹ Овим споразумом са Ликинијем, Константин је постао доминантан владар на Западу и Максенције не желећи да се ње-

⁵⁵ Сајловић, *циџ. дело*, 133 стр.

⁵⁶ Исто

⁵⁷ Исто

⁵⁸ Сајловић, *циџ. дело*, 133 стр.

⁵⁹ Исто

⁶⁰ Лактанције, *циџ. дело*, XLIII

⁶¹ Сајловић, *циџ. дело*, 134 стр.

гов положај још више погорша оптужује Константина за убиство његовог оца и тражи првенство своје власти на Западу.

Максенције је искористио случај смрти као погодан разлог за објављивање рата Константину. Константин је после смрти бившег првог Августа Запада (Максимијана), оборио кипове са његовим ликом и дао да се његове титуле избришу, што је био стари обичај.⁶² Максенцијева реакција на ова Константинова дела брзо је уследила, тако што је он наредио да се поруше сви кипови са ликом цара Константина на подручју Италије и Африке. Овом наредбом Максенције је дао зелено светло објави рата против Константина. Константин је, не желећи да уђе у војни сукоб са Максенцијем, покушавао путем дипломатије да дође до заједничког решења, али Максенције није пристао ни на какве услове. Максенције је велику војску држао у приправности и спремао се да упадне у Константинове области.⁶³ У оваквим политичким околностима Константин није могао да мирује, него се спремао за најризичнији потез у својој владарској каријери.

Постоје сведочанства да је пре свог похода на Рим Константин примио изасланике Сената, који су му упутили молбу да их ослободи тиранске власти Максенција. Константин је имао велике стрепње и доста се премишљао пре свога великог похода. Рим није било лако освојити, у то су се на својој кожи уверили Север и Галерије, а и само прихватање од стране Римског становништва је било упитно.⁶⁴ Имајући све ово на уму, Константин пун ентузијазма креће са много мање војске у свој поход на Италију, доживљавајући себе као ослободиоца Рима.⁶⁵

Почетком 312. године Максенције објављује рат Константину, на шта Константин одговара противофанзивом. У пролеће 312. године Константин је са својим легионима прешао Алпе и почео лагано да се спушта према Риму.⁶⁶ Рим је био у доста тешком стању током ових неколико година Максенцијеве владавине. Тада су настале чувене речи које су се односиле на цара Константина, који је наводно био веома обзиран према престоници империје: *Животи му није био весео док је легао њајнију њрестонице светиа*.⁶⁷ Према Зосимином извештају, Константин није повео у битку све расположиве снаге, јер је морао оставити део војника да чува границе царства.⁶⁸ Из тог разлога он је са собом повео 90 хиљада пешадицаца и 8 хиљада коњаника, што је било доста изненађујуће, јер је имао јасну представу о Максенцијевим људима који ће бранити Рим. Максенције је на располагању имао далеко већи број људи. Наиме, његова војска се састојала од 170 хиљада пешадицаца и 18 хиљада коњаника, што је представљало дупло већу снагу од Константинове војске. Такође, треба напоменути и Римска утврђења која су била чувена у то доба, што је Максенцију пружало још већу сигурност да ће победити. Рим су тада бранили готово неосвојиви Аурелијеви зидови⁶⁹, тако да је било за очекивати да ће после дуже опсаде и Константин морати одустати као и Север и Галерије.⁷⁰ Не смемо заборавити да ни сама атмо-

⁶² Лактанције, *циий. дело*, XLII

⁶³ Такође, постоји сведочанство да је поткупљивао Ликинијеве војнике да ратују за њега. Упореди са: Сајловић, *циий. дело*, 135 стр.

⁶⁴ Константин је био варварског порекла са мајчине стране.

⁶⁵ Ова идеја је била присутна и код његове војске, а и код самих Римљана како нам извори сведоче.

⁶⁶ Zosimus, *циий. дело*, II, XLIII

⁶⁷ Радић, *циий. дело*, 91 стр.

⁶⁸ Zosimus, *циий. дело*, II, XLIII

⁶⁹ Сајловић, *циий. дело*, 139 стр.

⁷⁰ Поред свих ових утврђења и доста мостова око града је порушено да би приступ граду био сведен на минимум.

сфера у Константиновом табору није била повољна за овај поход. Искусни легиони из Галије сматрали су да је ово Константинов очајнички потез и да иде у сигурну смрт.⁷¹ Такође, постоји сведочанство да су незнабожачи ауспицији⁷², предвиђали пораз Константинове војске. Међутим, и поред свих ових негативних околности Константин успева да одржи војску на окупу и да је поведе у освајање Италије.

Још док је био у северној Италији, Константин осваја градове Суша и Торина, док остали градови у равници, на челу са Миланом, прихватају Константина за цара и честитају му на победи. Након што је одморио своју војску у Милану, средином лета 312. године Константин осваја Верону чији су се војници јуначки борили против његових легиона.⁷³ Том приликом је заробио цео гарнизон и ставио у окове, како не би отишли Максенцију и поново отпочели борбу против њега. На овом примеру се читава његов високи морал и здрава свест, јер није противнике лишио живота, него је њихово оружје претопио у окове и оставио их у животу.⁷⁴ Потпуна предаја Вероне у Константинове руке догодила се тек на вест да је други део војске заузео Аквилеју и Модену. Освајањем ових градова Константин отвара својој војсци пут ка средњој Италији и њеној престоници, у којој га је чекао Максенције. Међутим, као што смо раније напоменули Рим је био другачији од осталих градова, у питању је била много јача одбрана, а самим тим и много теже освајање. Само Константиново освајање Рима и победа над Максенцијем, управо због свих ових чињеница ући ће у легенду.

Када је Константин дошао пред зидине Рима прво је запалио луке и опсео град, да би глађу унео пометњу и раздор међу Максенцијевој војници и становници града. Максенције немајући довољно војничке вештине и искуства подлеже притиску и губи стрпљење. У тој паници он изводи војску из града и прелазе преко Милвијског моста на другу страну Тибра. Док је Максенцијева војска прелазила мост, Константин је унапред спремљеним планом напао војску са леђа. До главне битке је дошло 28. октобра 312. године и Максенције је претрпео одлучујући пораз. Многи од његових војника нису страдали од мача, него су се удавили у Тибру. Максенцијеви највернији борци, искусни преторијанци су се борили до задњег даха и сви су изгинули. Видећи страховиту силу која га побеђује, Максенције је покушао да побегне из битке и том приликом се удавио у Тибру. Овим величанственим тријумфом Константин је припојио својим територијама Италију и Северну Африку и тиме постао једини господар Запада. Победом у овом грађанском рату Константин је показао да се његово ратно умеће не односи само на чување граница царства. Након овог пресудног датума⁷⁵ у Римској империји су остала само тројица владара: Константин, Ликиније и Максимин Даја, што је и означавало потпуни крај тетрархије коју је основао Диоклецијан, а окончано Константин.

Константиново виђење и обраћење у хришћанство

Константинова победа над Максенцијем означава један од најважнијих догађаја како у животу цара Константина, тако и у животу Цркве. Ова победа означава прекретницу у историји Римске империје. Константиновом победом хришћанство од-

⁷¹ Сајловић, *циив. дело*, 139 стр.

⁷² То су били посебни жречеви који су гатали из утробе мртвих животиња.

⁷³ Радић, *циив. дело*, 91 стр.

⁷⁴ Исто

⁷⁵ 28. октобар 312. године.

носи превагу над многобоштвом и почиње да се ствара једна нова културолошка и духовна стварност у Царству. Колики је био значај ове победе Константинови савременици вероватно до краја нису били свесни.⁷⁶

Међутим, о правом смислу и значају Константиновог освајања Рима говоре хришћански писци тога доба. Хронолошки први опис налазимо код Лактанција, затим о томе недуго после пише Јевсевије Кесаријски, а потом Созомен.⁷⁷ Описујући битку, код ових писаца налазимо на два кључна момента који долазе одмах у први план. Константин се не описује као освајач Рима, него као његов спасилац и ослободилац од злог тиранина Максенција, док други моменат говори о војној моћи Максенција који има далеко више војника од Константина. Међутим, на путу за Рим, Константин бива удостојен легендарног божанског виђења које га води до коначне победе.⁷⁸ Према овим хришћанским изворима, битка није у првом плану између две зарађене војске и два цара, него је у питању нешто много више, односно одлучујућа битка између хришћанства и паганства.⁷⁹ Први човек и вођа хришћанске војске је цар Константин, који пред одлучујућу битку још није био хришћанин, али непосредно пре битке добија виђење и доживљава преображај.

Опис Константиновог виђења и његовог преображења најбоље нам преносе два његова савременика, Лактанције и Јевсевије Кесаријски. Приликом успостављања ових нових односа са хришћанством, много тога је зависило и од личних ставова цара Константина. Постоје многи протестантски научници који тврде да цар Константин није постао хришћанин путем унутрашњег преображаја.⁸⁰ Прихватање оваквих ставова нас доводи до закључка да Црква, односно хришћанство није победило у овој битки. Расправљајући о овим ставовима Болотов поставља питање: *Ако Константин није примио хришћанство због тога што је био убеђен у његову истинитост, у чему се састоје мошиви оваквој истини?*⁸¹ Многи делови службе цару Константину прожети су управо моментом преображења.⁸²

Најстарији запис о Константиновом обраћењу налазимо у делу *О смрти и рођењу*, које се приписује Лактанцију. Сматра се да је ово дело написано само годину дана после битке код Милвијског моста, али постоје и претпоставке да је написано и до краја 315. године.⁸³ Узимајући у обзир и једну и другу претпоставку ово је свакако најстарији извештај о Милвијској битки. Лактанције о догађајима који су се збили бележи: *И већ између Максенција и Константинова почео грађански рат. И мада се Максенције држао Рима, јер је добио предсказање да ће победити ако изађе ван града, ипак су рат водиле врло способне војсковође. Максенције је био војно јачи, јер је преко Севера добио и војску свој оца, а своју је недавно довукао из маурских и тејулских крајева. Вођена је борба у којој су Максенцијеви војници имали предност све док се Константин није охрабрио, и сиреман на све довео чеши близу града и ушврлио се*

⁷⁶ Сајловић, *циџ. дело*, 140 стр.

⁷⁷ S. H. Sozomenus, „The Ecclesiastical History“ translated from Greek: C. D. Hartnarf, u: Nicene and Post-Nicene Fathers Volume 2, *Socrates, Sozomenus: Church Histories Second Series*, edited by: P. Schaff and H. Wace, United States, 1890., I, III–IV. Такође, Болотов наводи чињеницу да се његов опис доста ослања ја Јевсевијев опис преображења Константина. Упореди са: В. В. Болотов, *Историја Цркве у периоду Васељенских Сабора*, Краљево, 2010., 18 стр.

⁷⁸ О легендарном виђењу цара Константина поред наведених историчара говори и Сократ Схоластик, али га он не помиње толико детаљно. Упоредити са: С. Схоластик, *Историја Цркве*, Шибеник, 2002., I, II

⁷⁹ Сајловић, *циџ. дело*, 140 стр.

⁸⁰ Болотов, *Историја Цркве*, 13 стр.

⁸¹ Исто

⁸² Тропар гласи: *Крстиа Твоја обличје на небу видевши, и појуи Павла, њозив примивши не од човека...*

⁸³ Сајловић, *циџ. дело*, 141 стр.

у крају око Муливијској мостиа. Ближио се дан на који је Максенције преузео империмум, октјодар и прослава његовогодишњице била је при крају. Константин је у сну ојоменути да на штићивове уишше недески симбол и тако зајодене бишкју. Он учини како му је зајовеђено и преко слова Х сѡави I чији је врх заодљен и шиме на штићивовима најишше Христиво име. Наоружана шим симболом војска узео оружје. Са сујрошине сѡране настјуиа нејријашељ без императора и прелази мост. Сукобе се у дојном реду исѡе ширине, боре се свом снајом с обе сѡране: Не деже ни једни ни друји. У ираду дође до јодуне и императора најадну као издајника државе. И чим су ја уледали наиме преређивао је ипре у часѡи свој рођендана — народ одједном заједно јовика да Константин не може биши јодеђен. Прејлашен иласовима, Максенције одјури и јозвавши неке сенаторе нареди да се јоіледају Сибилске књије: у њима нађу да ће шѡи дана јоинунуи нејријашељ Римљана. Тај одговор јодуди му нагу у јодеду; крену и сѡиже до своје војске. Мостј иза његових леђа се сруши. Кад су шѡ видели борба је јосѡала још жешића и Божја рука је водила дојне редове. Максенцијеви војници су се пресѡрашили, он сам окреше се у дексѡво и јојури до мостиа, који је био срушен: јошиснути мношѡвом бејунаца сѡрмоілавио се у Тидар..⁸⁴ Лактанцијево сведочанство нам говори да се Константин зауставио са својим трупима недалеко до Рима, односно Милвијског моста. Како се приближавало време битке, Константин бива опоменут у сну да стави на штитове знак чудесног виђења. Након што се пробудио, Константин чини онако како му је било откривено, ставља на штитове Христов монограм који је у то време био доста познат.⁸⁵ Одбацивање паганских, а стављање хришћанских симбола на штитове, кациге и заставе, одаје јасну поруку да је то хришћанска војска која иде у битку под заштитом хришћанског Бога. У овом делу се не помиње знак на сунцу, него се јасно истиче да је у питању било царево виђење у сну.

Следећи писац који нам описује овај догађај јесте човек који је био лични пријатељ цара Константина, Јевсевије Кесаријски. Код њега налазимо два описа истог догађаја, а први срећемо у IX књизи *Црквене Истјорије* која је написана између 313. и 323. године.⁸⁶ Овде Јевсевије види Константина као високо моралног човека, који од свог оца наслеђује све добре особине. Он је ослободилац Рима који за своје савезнике има Бога и његовог Логоса, Исуса Христа. У *Црквеној Истјорији* он само спомиње догађаје који су се десили код Милвијског моста, вероватно зато што није имао податке из прве руке.⁸⁷ О Христовом монограму на штитовима нема помена код Јевсевија. Константин одлази у борбу да би посведочио веру у Христа. Ово сведочанство има и дубљи карактер: Константин заповеда да се у Риму постави његова статуа са крстом у руци. У руци статуе није био класичан крст, него копље са знаком крста на врху. Овде се јасно види Константинова проицљивост: незнабошци су схватили да је победу однело Константиново оружје, а хришћани су видели силу Крста. Тек када је постао царев лични пријатељ он ће у свом другом делу изнети много више података о божанском виђењу. У *Црквеној Истјорији* даје следеће податке: *Константин је био јрви јо часѡи и сѡуињу власѡи од двојице у Царству. Он се најпре сміловао онима који су у Риму јрѡели ширанију. Пошѡио је у молишѡвама као савезника јрзѡвао недескоја Боја и његовој Лојоса, самој Сѡасишѡеља свих, Исуса Христѡа, кренуо је са војском. Римљанима је одећао јрѡедањске слободе.*⁸⁸

⁸⁴ Лактанције, *цит. дело*, XLIV

⁸⁵ Сајловић, *цит. дело*, 142 стр.

⁸⁶ Ј. Памфил, *Истјорија Цркве*, Шибеник, 2003., IX, II

⁸⁷ Исто, 143 стр.

⁸⁸ Памфил, *Истјорија*, IX, II

Други пут говори о овом догађају у свом делу *Живот цар Константина*, које настаје између 337. и 340. године.⁸⁹ Иако пише око 25 година после догађаја, са одређене временске дистанце, Јевсевије детаљније описује догађаје и од самог Лактанција. Он сада описује битку из другог угла, односно износи много дубље верске мотиве самих догађаја. Будући да је Јевсевије био чест гост на двору у Никомидији, све ове верске недоумице и проблеме у вези са битком, могао је чути од самог цара Константина. Управо у част цара Константина и настаје ово дело, које Јевсевије представља као похвално слово након његове смрти. О самом догађају приповеда: *И разумевши врло добро да му је неопходна већа помоћ од војне опреме због злолејкарења и мајичких превара којима се тиранин бавио, тражио је од Бога помоћника, а оружје и број војске сматрао је драгоценостију важним, говорећи да је садејство Божије непобедиво и неуништиво. Поштом је стао расуђивајући који бога би требао да изабере. Док је био решавао дође му на мисао како су многи цареви у прошлости који су полагали наде на своје многе бојове и служили им приносећи жртве и дарове, дивизи преварени пре свега ласкавим оракулама и обмањујуће повољним предсказањима, нису нашли добросостојећи крај. Такође дође му у мисао како их ниједан од бојева није узео у заштити иако да не буду подвргнути пројаси које им је небо одредило, а само је отац његов, који је ишао сувројом њиховом пути, одбацивши њихове заблуде и поштујући Бога који је изнад свих, нашао у Њему сасишћеља и заштитника царства и руководишћеља у сваком добру. Расуђујући о овоме и промишљајући како су они који су се ослањали на многе бојове и у многе недаће падали, иако да од њих није остало ни поштомство ни корен, ниши имена ниши помена, док је очев Бог дао његовом оцу, јасна и многа знамења моћи своје. При томе приметио је да они који су претходно били војно успијали пројив тиранина, били су срушили у бици под заштитом многих бојева, али су сраман крај дочекали: један од њих постојано се повукао из битке без сукоба, а други смакнути у сред своје војске, постоје илен смрти. Имајући све ово у мисли својој, сматрао је десмисленим чином да узалудно служи неопстојећим бојовима и да још остаје у заблуди након толико доказа, те је просудио неопходним да поштује само очевог Бога. Призивао је Бога у молитвама, просећи и молећи да му открије ко је Он и да му за предстојећи подухвати пружи десницу своју. И док се цар иако усрдно молио и преклињао, откри се њему најчудеснији дожански знак. Да је неко други говорио, не би било лако поверовати. Али пошто је сам победоносни цар изложио ствар и био потврдио заклетвом нама који сасишависмо овај сис многи година касније, када смо били почасловани његовим познанством и дружењем, ко би још могао да се колеба и да не поверује у казивање — пошто када су и пошто године осведочиле његову истинитост. Он рече да је једном после подне, када је дан већ почео да опада, својим очима видео на самим небесима изнад Сунца победоносни знак крста од светлости сачињен и на њему придодати највише који каже „Овим подећуј“. Од виђења нашли су се у чуду и он и сва његова војска, која ја је пратила у походу и осведочила чудо.*

„И наставши се у недоумици, иишаше се — иша значи ова појава? И док је он размислио и просуђивао о овоме, ухвати ја ноћ. Тада му се у сну јави Христос Бог заједно са појављеним на небу знаком и наложи му да направи знамење истовешно виђеном на небу и да ја у биткама уишреди у прило заштите.“⁹⁰

Према сведочанству ова два извора, Максенције није ни излазио из своје престонице током Константинових освајања на подручју северне Италије. Према овим

⁸⁹ Ј. Памфил, *Живот Константина*, Шибеник, 2013., I, XXVII–XXIX

⁹⁰ Памфил, *Живот*, I, XXVII–XXIX

и паганским изворима Максенције је био заокупљен извођењем црне магије и призивањем демона.⁹¹ Треба истаћи и то да је он на располагању имао неколико веома способних генерала, а одлука о неизлажењу из Рима је био јако добар стратешки потез. Међутим, након неког времена Максенције се више није осећао сигурним унутар зидина града. Већи део становништва је био огорчен због његове владавине и то је кулминирало 27. октобра 312. године, када су у амфитеатру узвикивали да Константин не може бити побеђен.

Након што се удавио у Тибру, Максенцијеву главу су набили на колац и носили је на Константиновом тријумфалном уласку у Рим 29. октобра 312. године где су га становници дочекали као „спаситеља и избавитеља“. По уласку у град Константин није као његови претходници отшао до Капитола да принесе жртве за победу у част Јупитера, него се обратио Сенату. Свим сенаторима који су оштећени обећао је поврат привилегија и права. Заузврат је Сенат искористио овлашћења која је имао и доделио Константину почасну титулу, „титулу имена“.⁹² Ова титула имена значила је да је он највиши међу Августима и да је у свим званичним документима његово име прво на списку. Такође, Сенат је увидео и Константиново посебно верско расположење, које није било на страни назнабожаца. Управо из тог разлога Сенат редигује натпис на Константиновом луку 315. године у веома неодређеном облику: *Константијин је ослободио Рим њо савешу Божанства*.⁹³ По природном следу ствари они су требали написати *њо зайовесити Јулијшера*, али су сматрали да би ово било превише смело и да се Константину не би свидело.⁹⁴ Након што је решио послове са Сенатом Константин је издао наредбе о враћању имовине коју је отео Максенције, и ослободио је све Максенцијеве политичке прогнанике. Одмах потом су проглашени неважећим сви Максенцијеви едикти и почео је да се брише сваки траг о њему, осим онога да је он „тираин Рима“. Константин обнавља част и углед Сената, уводећи у њега нове и способне људе. Наредио је и да се подигну многе грађевине у његово име.⁹⁵ Константину у част је подигнут и велики кип у центру града са копљем у руци, на чијем је врху стајао крст са речима: *Овим сјасоносним знамењем, истинским доказом храбрости, ослободих ваш град од јарма тираниновој. Уз њо, ослободивши, њоврајших римском народу и Сенату њређашњи сјај и славу*.⁹⁶

У раду смо покушали описати један турбулентан период који долази после абдицирања Диоклецијана и траје све док Константин не преузме апсолутну власт на Западу. Описана догађања од 306–312. године веома су важна, јер нам казују да је Римска империја у то време имала пуно веће проблеме унутар, него изван својих граница. Диоклецијаново уређење врховне власти, већ при избору његових непосредних наследника, показало се као лоше и било је само питање времена када ће пропасти. Сви напори првог августа Галерија пали су у воду, тако да је Диоклецијан који је мислио живети у спокојству након своје абдикације морао да гледа својим очима пропаст једног од његових највећих достигнућа. Други део рада смо посветили у потпуности цару Константину и његовој уметности ратовања. Управо је он тај, који је затраживши помоћ од Свевишњег поразио тиранина и ослободио „Веч-

⁹¹ Сајловић, *циий. дело*, 147 стр.

⁹² Сајловић, *циий. дело*, 150 стр.

⁹³ Болотов, *Историја Цркве*, 19 стр.

⁹⁴ Исто

⁹⁵ Храм Ромула и неколико базилика које је уствари подигао Максенције приписале су се Константину.

⁹⁶ Памфил, *Историја*, IX, IX

ни град“. Заузимањем Рима нису завршили грађански ратови, али овим потезом је Константин свакао стекао велику предност над осталим царевима и створио добру позицију да постане једини цар у Римском царству.

Библиографија

- Лактанције, *О смрти ђероонийеља*, Београд, 2011.
Памфил Ј., *Историја Цркве*, Шибеник, 2003.
Памфил Ј., *Животи Констанијиново*, Шибеник, 2013.
Схоластик С., *Историја Цркве*, Шибеник, 2002.
Sozomenus S. H., „The Eccleastical History“ translated from Greek: C. D. Hartnarf, u: *Nicene and Post-Nicene Fathers Volume 2, Socrates, Sozomenus: Church Histories Second Series*, edited by: P. Schaff and H. Wace, United States, 1890., 239–427 стр.
Zosimus, *New History*, London, 1814.

Литература

- Болотов В.В., *Историја Цркве у ђериоду до Констанијина Великог*, Краљево, 2009.
Болотов В.В., *Историја Цркве у ђериоду Васељенских Сабора*, Краљево, 2010.
Радић Р., *Констанијин Велики надмоћ хришћанства*, Београд, 2010.
Сајловић М., *Милански едикт у контексту реформи III и IV века*, Београд, 2011.
Острогорски Г., *Историја Византије*, Београд, 1998.
Saris P., „Istocno rimsko carstvo od Konstantina do Iraklija (306–641)“, у: *Oksfordska istorija Vizantije*, priredio: S. Mango, Beograd, 2004., 37–77 стр.